

МОВОЛЕННЄВО-ОСОБИСТІСНИЙ РОЗВИТОК ДІТЕЙ ШОСТОГО РОКУ ЖИТТЯ (НА МАТЕРІАЛІ ЗАСВОЄННЯ ОПИСУ)

MAINTENANCE-PERSONAL DEVELOPMENT OF CHILDREN OF THE SIXTH YEAR OF LIFE (ON THE MATERIAL ASSIMILATION OF THE DESCRIPTION)

У статті представлено результати дослідження особистісно-мовленнєвого розвитку шестирічок, їхньої здатності об'єктивувати опис як одиницю мовленнєвого висловлювання. У роботі викладено теоретичні підходи до розвитку опису як функціонально-смыслового типу мовлення дітей. Проаналізовано отримані емпіричні матеріали дослідження висловлювання-опису дітей старшого дошкільного віку за когнітивним критерієм та показниками: повнота усвідомлення змісту поняття «опис», яким володіють діти – усвідомлене, неусвідомлене; характер осмислення опису дітьми як функціонально-смыслового типу мовлення за наявними знаннями (експліцитне, імпліцитне); розуміння опису (побутове, наукове), розуміння дітьми змісту поняття «опис». Представлено результати проведеного дослідження свідчать про неусвідомленість дітьми старшого дошкільного віку лінгвістичного змісту поняття «опис» так як переважна більшість респондентів не змогли пояснити зміст мовленнєвого поняття «опис», назвати його види та композиційні особливості. Засвідчено необхідність введення в активний словник дошкільників чіткого лінгвістичного наукового змісту даного поняття та наповнення словникового запасу дітей тими мовленнєвими конструкціями, які корисні для побудови даного типу монологу. Складаючи опис, діти засвоюють його структурні особливості та суттєві ознаки, різновиди та композиційну структуру, в них сформується усвідомленість поняття «опис».

Ключові слова: мовленнєво-особистісний розвиток, опис, функціонально-смысловий тип мовлення, висловлювання,

металінгвістичний аналіз, діти старшого дошкільного віку.

The article presents the results of the study of personal-speech development of six years, their ability to objectify the description as a unit of speech utterance. The paper outlines theoretical approaches to the development of description as a functional-semantic type of speech. The resulting empirical materials of the study of the statement-description of children of senior preschool age by the cognitive criterion and indicators are analyzed: the completeness of awareness of the concept of «description», which possess children – conscious; The character of comprehension description by children as a functional-semantic type of broadcasting according to existing knowledge (explicit, implicit); Understanding the description (household, scientific), understanding of the contents of the concept of «description». The results of the study testify to the unconscious children of senior preschool age of linguistic content of the concept of «description» as the vast majority of respondents could not explain the content of the speech concept of «description», to name its types and composite features. The necessity of introduction into the active dictionary of the precise linguistic scientific content of this concept and filling of the vocabulary of children with those speech structures that are useful for constructing this type of monologue. When drawing up a description, children learn its structural features and significant features, varieties and compositional structure, in them the awareness of the concept of «description» will form.

Key words: speech-personal development, description, functional-semantic type of broadcasting, utterance, metallingual analysis, children of senior preschool age.

УДК 81'23

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.16>

Дем'яненко С.Д.

к. пед. н.,
доцент кафедри психології
і педагогіки дошкільної освіти
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Порядченко Л.А.

к. пед. н.,
доцент кафедри початкової освіти
Київський університет Бориса Грінченка

У сучасних умовах розвитку особистості дітей визначне місце займає мовленнєвий розвиток. Із поміж різних його аспектів особливу увагу привертає проблема розуміння дітьми старшого дошкільного віку явищ мови і мовлення та їх одиниць, що сприяє усвідомленій комунікативності дітей та в подальшому їхньому метамовному розвитку. Серед завдань мовного та мовленнєвого розвитку особистості виникає необхідність усвідомлення суттєвих ознак об'єктів мови та мовлення, що веде до розуміння типів висловлювання: опису, розповіді, міркування, які називають функціонально-смысловими типами мовлення.

У зв'язку з цим з'являється усвідомленість – інтер-та інтраспілкування, свідоме поведінка, яка формується в комунікативному процесі [2, с. 258]; здатність, уміння

і звичка супроводжувати свідомістю свої актуальні комунікативні акти. Усвідомлена комунікація особистості передбачає не тільки передавання смислів, а й вербальне оперування експліцитними символами (одиницями мови та мовлення). Дитина, яка щось усвідомлює у взаємовідносинах із іншими, зазвичай комунікує сама із собою у внутрішньому мовленні [14, с. 17] де здійснюється планування майбутнього висловлювання: сприймання і розуміння його змісту під час слухання далі розгортання внутрішньої програми у зовнішнє вербальне вираження та при цьому орієнтування на суттєві ознаки одиниць мови та мовлення, які дитина може усвідомлювати. Переважання імпліцитних (неусвідомлених, чуттєвих) знань про мову в дітей старшого дошкільного віку стає на заваді усві-

домленій комунікації особистості з приводу вибору об'єктів мови [21, с. 148]. Насамперед, зазначимо, ще до вступу в школу в дітей формуються знання мови, а знання про мову з'являються в більшості завдяки правильній психолінгводидактичній підготовці у добукварний період.

Серед функціонально-сміслових типів мовлення особливий інтерес викликає засвоєння дітьми опису як висловлювання типу монолог – ланцюг думок, кожен із яких виражається в групах, тісно пов'язаних між собою суджень, логічних єдностей [18, с. 152], зображення ряду ознак, явищ, предметів, чи подій, які необхідно подати одночасно [Коган, 1915; Gombert, 1992].

Оволодіння описом як видом мовленнєвого висловлювання лежить у площині його розуміння: по перше, розуміння композиційної будови, структури, підбору лексики притаманної опису, по друге, здатність виокремлення з потоку висловлюваного контенту суттєвого смислу опису і його істотних ознак та орієнтування на них у активному мовленні. У цьому аспекті мовна компетенція особистості створює здатність розуміти і продукувати висловлювання-опис; відмежовувати та відрізнити його функціонально-сміслові відтінки, граматично правильно будувати речення – структурно-сміслові частини цього висловлювання, підбирати синонімічні заміни, відчувати лексичні й граматично-стилістичні відтінки, багатозначність слів. Знання дітьми істотних ознак опису визначається доречним та відносно вільним користуванням на комунікативному рівні, звичайно, лише на достатньому для цього віку, які є відмінними від зрілого користувача мовою.

Говорячи про неусвідомленість дітьми суттєвих ознак висловлювання-опису, маємо на увазі те, що дитина, засвоюючи на мовленнєвому рівні рідну мову, не усвідомлює її як систему одиниць, знаків. У цьому випадку мова у мовленні для дитини є прозорою як скло на цьому наголошували ряд відомих вчених [Жинкин, 1982; Фортунатов, 1973; Шафф, 1963; Уланович, 2010; Сепир, 1993]. Сприймаючи слово «опис» дитина бачить за ним певний фрагмент навколишньої дійсності (природи, предмета, іграшки та ін.). Під час говоріння звертається увага лише на зміст свого та мовлення оточуючих, на предмети, образи, що безпосередньо сприймаються з певними зв'язками й відношеннями між предметами, явищами та комплексами зв'язків. Так, дитина розуміє «опис» не як вид мовленнєвого висловлювання, код, який називає саме таке висловлювання, а тільки смисл того, що називається описом. Осмислює його гра-

матичні, стилістичні й смислові значення завдяки співвіднесенню його назви з іграшкою, предметом, явищем чи об'єктом природи та ін. Відтак, не усвідомлення параметрів мовленнєвого висловлювання «опис» свідчить лише про розуміння смислу сказаного і дає можливість дитині породжувати та продукувати індивідуальні висловлювання осмислені, а не усвідомлені, які вербалізуються за допомогою різноманітних мовних засобів, які теж у більшості не об'єктивуються. У дітей дошкільного віку не достатній запас вербально-мовленнєвих виражальних засобів та лінгвістичних знань, щоб за їх допомогою об'єктивувати та рефлексувати «опис» як вид мовленнєвого висловлювання.

У лінгвістиці існують різні трактування поняття «опис». Його розглядають або як особливу синтаксичну одиницю тексту, як складне синтаксичне ціле, або як функціонально-смісловий тип мовлення, особливий вид монологічного висловлювання [Кожин, 1982; Нечаєва, 1974]. Опис як різновид викладу дає різносторонню і систематичну характеристику об'єкта мовлення (предмети, особливості, склад на ін.), він широко представлений у текстах усіх наук і жанрів. Як функціонально-смісловий тип мовлення опис – типізований різновид, як зразок, модель монологічного повідомлення у вигляді переліку одночасних ознак предмета, в широкому розумінні, та таких, що мають для цього визначену мовну структуру [17, с. 156]. Нами виділено із запропонованих ученими найбільш детальні характеристики опису як функціонально-сміслового типу мовлення, як от: має значення повідомлення і є сталою мовленнєвою структурою надфразової єдності, більшою ніж одне речення; його функція – описувати предмети, дії, явища, тощо; в описі виражаються явні синхронні (одночасні) зв'язки, які безпосередньо підлягають спостереженню, але й вони, як і діяхронні зв'язки, виражають послідовність розповіді, і каузальні (причинно-наслідкові, абстрактні, приховані зв'язки), що використовуються в міркуванні, потребують логічного осмислення. Логічною основою опису є розумові процеси, за яких формується судження, що є поняттям логіки. Судження у процесі мислення об'єднуються між собою в синхронні логіки – мисленнєві форми для сприйняття, відображення, вираження статички різноманітних ознак [11, с. 82].

Опис має значення повідомлення і є сталою мовленнєвою структурою надфразової єдності (більшою, ніж одне речення). Проте лише перелік ознак предмета чи дії ще не є описом, а тільки способом, що

використовується в описі. Перелік однорідних членів речення, які не утворюють окремих суджень у формі речень, не властивий опису як функціонально-смісловому типу мовлення. Тобто описовий тип мовлення складається з переліку ознак об'єкта думки і мовлення, де ці ознаки є судженням і мають форму речення.

В описовому типі мовлення об'єкт має опредмечений характер: це картина природи, інтер'єр, людина, тварина чи який-небудь неживий предмет. В описі цей об'єкт мовлення розкривається: уточнюється форма, склад, структура, особливості, призначення шляхом переліку ознак, характерних для цього моменту, обставини, що склалися, картини чи предмета, ознаки взагалі, що притаманна цьому об'єкту мовлення.

Крім поділу описів на види, розглядається структура опису. Висловлювання-описи мають у своєму складі частину, через яку передаються загальні враження від предмета, вказується його призначення та дається оцінка; а також компонент, у якому розкриваються ознаки предмета, подається його характеристика. До вищезначеного переліку додаються ще висновки (хоча їх може й не бути) [13, с. 150].

Досліджували особливості й концепти висловлювань дітей про опис як функціонально-смісловий тип мовлення та його істотні ознаки. Прояви метамови вивчали у ході проведення бесід та діагностичних ігор із дітьми старшого дошкільного віку. Нами з'ясовано, що з молодших груп у закладах дошкільної освіти засвоєння мовних одиниць дітьми відбувається ненавмисним, інтуїтивним шляхом у ході наслідування мовної дійсності, коли дорослі вживають назви одиниць мови і мовлення не окреслюючи їх істотних параметрів. Дуже рано дошкільники чують від дорослих слова «звук», «мова», «слово», «розповідь», «буква», «словосполучення», «висловлювання», «опис» та інші назви мовних явищ та намагаються самостійно зорієнтуватися у їхніх обрисах. Тому започатковуючи дану роботу важливо було з'ясувати уявлення дітей про опис як мовленнєве висловлювання. Для вивчення старшими дошкільниками змісту цього поняття (усвідомлене, неусвідомлене) з'ясовували як вони розуміють, що таке «опис». Насамперед, дізнавалися розуміння дітей поняття «висловлювання», його смисл. Далі запитували, що означає висловлюватися, розповідати? Потім підходили до розгляду їх розуміння, що таке опис? Що означає описувати іграшку? та ін.

Для з'ясування відповідей на поставлене запитання «Що таке опис?» мали такі

вислови дітей: «Опис – це коли писати» (Оля К., 6 р.), «Описувати – це ручкою писати» (Маринка С., 5,5 р.), «Ми пишемо у зафарбовках» (Віталік С., 6 р.). 32 %. 2,4 % намагалися визначити сутність даного поняття, таким чином: «Це коли ми про щось говоримо» (Оксанка Р., 6 р.), «Розповідаємо про дерево». Такі висловлювання дітей засвідчували неусвідомленість смислу даного поняття, а лише розуміння змісту слова «писати», що схоже звучить із словом «опис» (це коли писати...; ручкою писати); відсутність металінгвістичних умінь (про щось говоримо; розповідаємо про...), демонструючи здатність спиратися на розвинуте в них чуття мови. Отже, наведені вище результати аналізу дитячих висловлювань засвідчують відсутність метамовних проявів у дітей старшого дошкільного віку та не усвідомленість поняття «опис».

Визначаючи характер знань дітей про опис, за принципом знань проявлені (експліцитні) і не проявлені (імпліцитні), на цій основі з'ясовували характер осмислення його як мовленнєвої одиниці, звичайно без визначення терміна «опис», так як завдання вивчення визначень мовних понять у даному віці не ставиться. Під експліцитними знаннями розуміємо зовнішньо виражену усвідомлену форму знань про мовну дійсність [Божович, 1948; Вашуленко, 1992; Гохлернер, Рапопорт, 1992; Калмикова, 1996; Улужаєв, 2016]. Під імпліцитними знаннями розуміється приховане, зовні не виражене, неусвідомлене знання про правила мови, але наявне в дітей знання є основою мовлення, результатом інтуїтивного оволодіння мовою. З висловлювань старших дошкільників стає очевидним, що дитина користується знаннями правил мови при продукуванні мовлення, але не знає, що вона ними володіє; це результат емпіричних узагальнень у галузі висловлювання, побудови речень, керування й узгодження, формування, міжфразового зв'язку тощо, що становить основу практики говоріння, сприймання й розуміння змісту почутого.

Для визначення характеру осмислення особливостей опису як функціонально-сміслового типу мовлення за наявними знаннями (експліцитні, імпліцитні) після побудови опису дітям пропонували пояснити: Як ви повідомили всім про іграшку, предмет, картинку, натюрморт? Які вони? Що зображено? З яких частин складається? та ін. Також з'ясовували: Що допомогло тобі повідомити нам про іграшку, предмет? Яким чином це було зроблено? Які частини є у висловлюванні-описі? Про що повідомляє перша частина у твоєму описі? Чому відноситься до початку? Де кінцівка твого

опису? Чим потрібно закінчувати опис? Що можна описувати?

Аналіз відповідей дітей старшого дошкільного віку засвідчив такі результати: 35 % дошкільників відмовлялися відповідати на запитання, чим вони користуються при створенні опису, що свідчить про відсутність у них як експліцитних, так і імпліцитних знань про опис як мовну одиницю. Ці діти у своїх висловлюваннях лише перераховували предмети, не описуючи їх. 64 % опитуваних дітей прив'язували термін «опис» до конкретних речей: «Вихователька казала, що треба відповідати Який ведмедик?» (Катя К., 5,6 р.), «Треба говорити про ведмедика, який він» (Саша М., 6 р.), що підтверджує наявність у дітей експліцитних знань, які утворилися шляхом неусвідомлених мовних узагальнень, спостережень над висловлюваннями і завданнями вихователя, а також чуття мови. І лише 1 % дітей визначали, що для опису «Потрібні слова...» (Оля К., 6 р.), «Треба речення...» (Віталік Д., 6 р.), «Треба красиві слова підбирати, такі...» (Маринка М., 5,4 р.), «...слово пухнастий» (Оксанка В., 6 р.). Відповіді такого типу в дітей завжди конкретизувалися, прив'язувалися до якогось конкретного предмета. Вони засвідчують про початкові експліцитні знання про опис, які базуються на формальних ознаках поняття «опис» та чутті мови.

Що стосується знань дітей про структуру опису, то 98,4 % не могли визначити, що має бути викладено в зачині, що – в основній частині, й у кінцівці описового контексту. На запитання експериментатора діти не відповідали взагалі або говорили «Не знаю». 70,4 % дітей намагалися будувати описове висловлювання, але не могли визначити його структурні частини та зміст кожної. Такі результати засвідчують про початкове утворення в дітей імпліцитних (прихованих) знань про опис. Решта 28 % неправильно будували описи, у таких були відсутні ті чи інші складові композиції, що підтверджує відсутність як імпліцитних, так і експліцитних знань про опис як мовну одиницю. І лише 1,6 % дітей на запитання «Яка частина у твоєму описі відноситься до початку?» відповідали: «Там, де кажу, як звати, ім'я» (Оля С., 6,6 р.), «Коли я називаю зайчика» (Вова М., 5,6 р.). Ці діти визначили і кінцівку опису: «Зайчик дуже хороший» (Діма Р., 5,6 р.), «Зайчик гарна тваринка» (Альона Г., 5 р.), що засвідчує про початкові експліцитні знання про опис, добре розвинуте чуття мови опису, емпіричні мовні узагальнення дітей. Відповідаючи на запитання «Що можна описати?», дошкільники (67 %) перераховували предмети, які знаходилися

в даний момент у них перед очима: «Квітка. Лялька. Віночок. Спальня. Машинка» та ін. 8 % дітей визначали, що описати можна усе, «Що лежить на столі», «Що в альбомі намальовано ... У книжці малюнок» (Вітя Р., 5,4 р.), «Можна про хмари казати теж...» (Віка Ю. 5,1 р.), що свідчить про наявність у дітей імпліцитних знань про опис. 25 % дошкільників не змогли дати відповідь на поставлені запитання. Приведений аналіз проведеного опитування дітей означає, що лише в 1 % опитуваних мають зародки експліцитних знань про опис. У більшості ж дітей старшого дошкільного віку спостерігалися асоціативні зв'язки з конкретними предметами і речами як результат прихованого (імпліцитного) знання про опис та його особливості. В третини досліджуваних дітей узагалі не сформувалися й імпліцитні знання щодо мови описів.

Для з'ясування науковими чи побутовими (життєвими) (Виготський, 1956) ознаками опису володіють діти, пропонували завдання: Упізнай опис? Що це – розповідь чи опис? Чому так думаєш, що це опис? та ін.

Роблячи аналіз відповідей дітей старшого дошкільного віку на останнє завдання, з'ясували: переважна більшість дошкільників (67,2 %), які мали хоч найменші уявлення про зміст поняття «опис», володіли саме «життєвим» поняттям, тобто таким, що спонтанно сформувалося в практиці мовлення, як результат утворення певних неусвідомлених узагальнень у процесі життєдіяльності. Про це свідчили такі відповіді: «Вихователька розказала про іграшку» (Оксанка М., 6 р.), «Вихователька розповіла про зайчика, які у нього лапки, вушка, хвостик...» (Дениско С., 5,6 р.), «На занятті казали про ялинки, які вони виростили, ... якого кольору голки...» (Саша Н., 5,3 р.). Ці діти правильно відносили висловлювання до опису, але, коли їм запропонували довести свою думку, то вони прив'язували опис до конкретних речей, тобто визначали його через призму життєвого розуміння дійсності: «Тому, що вихователька розказали про ведмедика, про те, які в нього очки і вушка» (Іра Т., 5,7 р.), «Тому, що в описі розказується про іграшку. Яка вона» (Руслан С., 5,6 р.). Поняття про опис, наближене до лінгвістичного у дітей 6-річного віку було виявлено лише в поодиноких випадках – 0,8 % дошкільників визначали, що прочитаний текст є описом, тому що «Опис – це про щось казати, яке воно» (Оля К., 6 р.), «Опис – це говорити про те, що намальовано на картинці» (Віталік К., 5,7 р.), «описувати – це розказувати про яблука, груші, які ростуть у бабусі в саду» (Влада Ч. 5,5 р.), Як видно в дітей формувалися певні

асоціації на слово «опис» і започатковувалося розуміння про опис як функціонально-смысловий тип висловлювання та його суттєві ознаки.

Висновки з проведеного дослідження. Результати дослідження аспектів формування мовленнєвої особистості дітей старшого дошкільного віку – усвідомленості мовленнєвого поняття «опис» засвідчує необхідність уведення в активний словниковий запас дітей науково-лінгвістичного змісту поняття «опис», що дасть змогу доречно використовувати дане поняття у процесі побудови мовленнєвих висловлювань описового типу. Усвідомленість мовленнєвої дефініції дозволить дітям розуміти композиційні та лексично-мовно-синтаксичні особливості його будови. Це сприятиме засвоєнню різних видів опису, запам'ятовувати особливості його різновидів, а також правильно їх будувати, добираючи відповідні мовні засоби враховуючи його лінгвістичні особливості.

ЛІТЕРАТУРА:

- Gombert J. E. *Metalinguistic Development*. New York, 1992. С. 43–51.
- Yakup Ç., Griffiths C., Zeynep E., Hüseyin K. *Affective Overload: The Effect of Emotive Visual Stimuli on Target Vocabulary Retrieval*. *Journal of Psycholinguistic Research*. 2016. № 45 (2). С. 275–285.
- Божович Л. И. *Психологические вопросы готовности ребенка к школьному обучению*. Под ред. А. Н. Леонтьева, А. В. Запорожец. Москва, Ленинград : Изд-во АПН РСФСР, 1948. 131 с. С. 122–131.
- Вашуленко М. С. *Теорія і практика навчання української мови у 4-річній початковій школі*. Київ : Освіта, 1992. 216 с.
- Вихованець І. Р. *Грамматика української мови*. Київ : Либідь, 1993. 367 с.
- Гальперин И. Р. *Текст как объект лингвистического исследования*. Москва : Наука, 1981. 139 с.
- Гохлернер М. М., Ейгер Г. В., Рапопорт И. А. *Чувство языка: Психолінгвістический и дидактический аспекты*. Николаев : Николаев. пед. ун-т, 1992. 258 с.
- Калмикова Л. О. *Комунікативний підхід до розвитку мовлення дошкільнят*. Педагогіка і психологія. 1996. № 1. С. 51–55.
- Калмикова, Л. О. *Що потрібно знати вчителю про знання у дітей мови та метамови*. Початкова школа. 2018. № 7, С. 54–58.
- Коган П. С. *Теория словесности*. Москва, 1915. С. 50.
- Кожин А. Н. *Функциональные типы русской речи*. Москва : Высшая школа, 1982. 250 с.
- Ладыженская Т. А. *Об изучении связной речи детей, поступающих в школу. Характеристика связной речи детей 6–7 лет* : сб. науч. тр. под ред. Т. А. Ладыженской. Москва : Педагогика, 1979. С. 6–29.
- Ласунова С. В. *Розвиток описового мовлення старших дошкільників засобами української народної іграшки*. Дис. канд. пед. наук. Одеса, 2000. 189 с.
- Леонтьев, А. А. *Основы психолінгвістики (3-е изд.)*. Москва : Смысл, 2003. – 230. С. 17.
- Лурия А. Р. *Язык и сознание*. Под ред. Е. Д. Хомской. Ростов-на-Дону : Из-во «Феникс», 1998. 416 с.
- Львов М. Р. *Основы теории речи : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений*. Москва : Академия, 2002. 248 с.
- Нечаева О. А. *Функционально-смысловые типы речи (описание, повествование, рассуждение)*. Улан-Удэ, 1974. 214 с.
- Солганик Г. Я. *Синтаксическая стилистика. Сложное синтаксическое целое*. Москва : Высшая школа, 1991. 182 с.
- Уланович О. И. *Психолінгвістика*. Минск : Изд-во Гревцова. 2010. – 240 с.
- Улухужаев Н. З. *Описание как функционально-смысловый тип монологической речи*. Молодой учёный. 2016. № 26 (130), С. 802–805. 824 с. URL: <https://moluch.ru/archive/130/35997/> (дата звернення: 17.02.2022).
- Цейтлин С. Н. *Язык и ребенок: Лингвистика детской речи*. Москва : Владос, 2000. 239 с.
- Шибутани Т. *Социальная психология*. Ростов на Дону : Феникс, 1999. 539 с.